

Պրոֆ. Խ. ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ

ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՆ ՈՒ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

ՀՐԱՏԱՐԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՀԵՌԱԿԱ ԲԱԺՆԻ

Յ Ե Ր Ե Վ Ա Ն

1938

9(3)

1726

1117

Պրոֆ. Կոմիտասի
3րդ տպագրության արտատպություն
Երևան - 1938

18/12

12

55

284

9(3-11) Պրոֆ. Խ. ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ

ՄՅՈՒԳՎՄԻ Է 1981 թ.

ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՆ ՈՒ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պ Ր Ա Կ II

Խմբ. 4. ԽՈՒՇՈՅԱՆ

Յեկ. Խմբ. Խ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Սրբազրիչ՝ Կ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Գլավիլիտի լիազոր Տ.—3580 Պատվեր № 197, Տիրաժ 1500

Հանձնված է արտադրության 10 հունիսի 1938 թ.

Ստորագրված է ապրիլի 15 հունիսի 1938 թ.

Անհատական Ինստիտուտի աղաքան, Յերևան, Մարտի 4. № 19

Անճիկ հեղինակների վկայությունները հին Արեվելիի պատմության վերաբերյալ

Արևմտյան Յեվրոպայի պատմագիտները շատ վաղ սկսեցին հետաքրքրվել ու զբաղվել հին Արևելքի, գլխավորապես Առաջավոր Ասիայի, հասարակությունների պատմությամբ։ Մակայն յեվրոպական պատմագիտությունը մինչև 18-րդ դարի վերջն իր տրամադրության ներքո չունեի այնքան ել հարուստ ու արժեքավոր աղբյուրներ։ Հին Արևելքի պատմության միակ աղբյուրներն էին հանդիսանում կլասիկ հույն և հռոմեական մատենագիրների աշխատությունները և ապա, իբրև տեղական, բուն արևելյան աղբյուր, հայերեն՝ «Աստվածաշունչ»-ը, իսկ հունարեն և այլ լեզուներով՝ «Բիբլիա» կոչվող գիրքը, վոր հին հրեաների սրբազան մատյանն էր համարվում։

Հունական պատմագիրները շարքում, վորոնք գրել են հին Արևելքի մասին, առաջին տեղն և բռնում իր հնությամբ և հարուստ պատմական տվյալներով՝ Հերոդոտը, վոր ապրում էր 5-րդ դարում մեր թվարկությունից առաջ, 485—425 թվերի միջև։ Նրա աշխատության հիմքը ծառայել է իր կատարած յերկարամյա ճանապարհորդությունն Արևելքի յերկրներում, ուր նա հնարավորություն է ունեցել անձամբ ծանոթանալու հին Արևելքի կյանքի հետ կամ տեղում հավաքել տեղեկություններ այդ յերկրների ժողովուրդների պատմության մասին։ Ուստի Հերոդոտի պատմությունն արժեքավոր է այն տեսակետից, վոր նա տալիս է իր ժամանակվա, այն է՝ 5-րդ դարի Արևելքի պատկերը։ Առանձնապես ուշագրավ ու կարևոր են նրա հաղորդումները Աքքիմենյան Պարսկաստանի ու Յեգիպտոսի պատմության մասին։

Այնուհետև մեծ նշանակություն ունի Հեկատեյոս Արդեբա-

ցու գրած աշխատութիւնը, գլխավորապէս Յեզիպտոսի մասին: Այս պատմագիրն ապրում եր 4-րդ դարի վերջերն ու 3-րդ դարի սկզբները մեր թվարկ. առաջ Յեզիպտոսում՝ տակավին Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակները: Դժբախտաբար այս բարեխիղճ ու ըստ ամենայնի վստահելի պատմագրի աշխատութիւնները մեզ հասել են վոչ ամբողջովին, այլ պատառիկներով ու քաղվածքներով:

Չորս դար Հերոդոտից հետո նույնպիսի ճանապարհորդութիւն ե կատարել Դիոդորոս Սիկիլիացին, վորը Յեզիպտոս եր այցելել 60—58 թ.թ. մեր թվարկ. առաջ: Դիոդորոս Սիկիլիացու բազմահատոր պատմութիւնն արժեքավոր ե նրանով, վոր հեղինակը ոգտվել ե բազմաթիվ հին աղբյուրներից, վորոնք մեզ չեն հասել: Նա նմանապէս ոգտվել ե Հերիդոտի և Հեկատեյոս Արքերացու պատմութիւններից, ինչպէս և ճանապարհորդութիւնն ընթացքում կատարած անձնական դիտողութիւններից: Նրա գրած պատմութիւն մեջ արժեքավոր են մանավանդ հույնպարսկական հարաբերութիւնների, նաև Յեզիպտոսի ու Փյունիկիայի մասին հաղորդումները:

Վերոհիշյալ պատմագիրներին գերազանցում ե Ստրաբոնը, վորն ապրում եր 1-ին դարի վերջերը մեր թվարկութիւնից առաջ և մեր թվարկութիւն 1-ին դարի սկիզբները: Ստրաբոնի բովանդակ աշխատութիւնը թեև աշխարհագրական բնույթ ունի, բայց և այնպէս պարունակում ե նաև հարուստ պատմական տվյալներ իր ժամանակաշրջանի մասին: Ստրաբոնի ընդարձակ աշխատութիւնը, վոր լրիվ հասել ե մեզ, համարվում ե իր գիտական ու սխտեմատիկ շարահյուսութիւնով կլասիկ գործ և չինքրկայացնում կոմպիլիտիվ մի յերկ, ինչպէս որինակ՝ Հեկատեյոսի ու Դիոդորոսի գրածները:

Մի կողմ թողնելով մի շարք մանր ու աննշան հույն մատենագիրներին, պետք ե հիշատակել Պլուտարքոսին, վորն արդեն մեր տարեթվարկութիւն ժամանակաշրջանումն եր ապրում, այն ե՝ 2-րդ դարի առաջին կեսին: Սա ոգտագործել ե նաև այնպիսի գրավոր հին աղբյուրներ, մորոնք մեզ չեն հասել: Պլուտարքոսի աշխատութիւնների մեջ, վորոնք կրում են կենսագրական բնույթ, հին Արեւելքի պատմութիւն համար արժեքավոր են նախ՝ նրա տված տեղեկութիւնները Յեզիպտոսի և մասամբ

հին պարսկեաների կրօնները մասին և ապա՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու ու Պարսկաստանի մասին պատմական տվյալները:

Վերոհիշյալ հուշն պատմագիրների շարքին պետք և դասել նաև յերկու վոչ հուշն հեղինակների, վորոնք գրել են հունարեն լեզվով իրենց հայրենիքի պատմությունը: Սրանք նպատակ են ունեցել իրենց յերկրի պատմությունը ծանոթացնել տարներին, առանձնապես հույներին, վորոնք Ալեքսանդր Մակեդոնացու շնորհիվ գրավեցին հին արևելյան յերկրները: Այդ պատմագիրներն ից մեկը Յեզիպոտացի Մանեթոնն էր (4-րդ դարի վերջին նախքան մեր թվարկ.), վոր գրել և Յեզիպոտոսի պատմությունն, իսկ մյուսը Բաբելոնացի Բերոսն էր (3-րդ դարի սկզբին նախքան մեր թվարկ.), վոր շարահյուսել և Բաբելոնի պատմությունը:

Մանեթոնը բաժանում և Յեզիպոտոսի պատմական ընթացքը, վոր հաջորդել և առասպելական-լեգենդար ժամանակաշրջանին, յերեք հաջորդական դարամիջոցների (պերիոդների), այն է՝ Հին Թագավորութուն, Միջին Թագավորություն և Նոր Թագավորություն: Այդ Թագավորությունների յուրաքանչյուրն էլ իր հերթին բաժանվում և ղինաստիաների: Այսպիսով Մանեթոնը կազմել էր ներդաշնակ ժամանակագրական մի սխեմա, վորով Յեզիպոտոսի բովանդակ պատմական կյանքն ընդգրկվում և 30 դինաստիաներով: Մանեթոնի այդ պատմա-ժամանակագրական սխեման հիմնականում ընդունված և նաև արդի պատմագիտության մեջ:

Մյուս հեղինակը՝ Բերոսը գրել և Բաբելոնացու պատմությունը, վոր բավականի հարուստ և պատմական տվյալներով, բայց նրա բերած ժամանակագրական տվյալները այնքան էլ վստահելի չեն:

Այս յերկու աշխատությունները մեզ չեն հասել հարազատ բնագիրներով, այլ բավականաչափ աղճատված ու կամայական հավելումներով, վոր կատարել են հետագա արտագրողները և մանավանդ ողտազործողները: Վերջինների մեջ դեր են խաղացել հրեաները, և այնուհետև հակահրեաները:

Քաղերով Մանեթոնից ու Բերոսից հրեական ժողովրդի պատմության վերաբերյալ տեղեկություններ, վորոնք, պետք և առած, բավական սուղ են յեղել այդտեղ, հրեաները միտումնավոր հավելում

ներ են մոռնում, վորպէսզի համաձայնեցնեն «Բիբլիայի» հետ և այդպիսով ապացուցեն հրեութեան պատմական անցյալն ու նշանակութիւնը: Իսկ հակահրեաները 2-րդ դարի վերջերը (ըստ մեր թվարկւ.) նույնպիսի քաղվածքներով ու միտումնաւոր հավելումներով հակահրեական պրոպագանդի համար Մանեսթոնին ու Բերոսին եյին վերագրում իրենց սարքած հերյուրանքները: Ուստի Մանեսթոնի ու Բերոսի անուններով մեզ հասած աշխատութիւնները վորոշ չափով կորցնում են իրենց նշանակութիւնն իբրև հաջողատ պատմական աղբյուրներ: Սրանց ոգտագործումը հնարավոր է չափազանց զգուշ մոտեցումով ու քննադատական վերլուծումով:

Ի վերջո հիշատակենք հրեա պատմագիր Հովսեփ Ֆլավիոսին: Սա գրել է հրեա ժողովրդի պատմութիւնը, վոր ամբողջովին հասել է մեզ: Նմանապես հիշատակենք Փյունիկիայի պատմութիւնը գրող Փիլոնին, վորի աշխատութիւնը մեզ հասել է միայն թերի պատառիկներով:

Ինչ վերաբերում է հռոմեական պատմագիրներին, սրանք չեն շարահյուսել հատուկ պատմութիւններ հին Արեւելքի մասին, այլ բավականացել են նրանով, վոր կամ վերապատմել են հույն հեղինակների աշխատութիւնները, կամ քաղվածորեն մեջ են բերել նրանց հաղորդումները, Հեռապես հին հռոմեական պատմական աղբյուրները հիմնական նշանակութիւն չունեն: Սակայն և այնպես հռոմեական պատմագիրները յերբեմն արժեքավոր են հանդիսանում այն չափով, ինչ չափով նրանք հաղորդում են այնպիսի հուշական աղբյուրներից տեղեկութիւններ, վորոնք մեզ չեն հասել:

Դառնանք այժմ հին Արեւելքի պատմութեան տեղական այն աղբյուրներին, վոր հայտնի յե «Աստվածաշունչ» կամ «Բիբլիա» անունով: Վերջին անունն հունարեն թարգմանութիւն է հին հրեական ha-ssepharim բառի, վոր նշանակում է գրութիւններ, գրքեր: Բիբլիան, թեև շատ հին ծագումն ունի, բայց հիմնականում նա հավաքվել ու խմբագրվել է մեր թվարկութեան 3-րդ դարում հրեական քահանայապետների ձեռքով: Ուստի նա սողորված է կրոնական բնույթով և աստվածաբանական դատողութիւններով, վոր ի հարկե թուլացնում է այդ աղբյուրի պատմական արժեքը: Նա վոչ միայն «սուրբ գիրք» էր

համարվում հրեաների համար, վորոնք այդտեղ տեսնում եյին աստվածային պատգամներն ու մարգարեական քարոզներն, այլ և «սուրբ գիրք» և ճանաչվում քրիստոնեական յեկեղեցու կողմից, վորպես «Աստվածաշնչի» Հին Կտակարան կոչվող մասը:

Բիբլիան բաղկացած է առանձին մասերից կամ գրքերից, վորոնք տարբեր ժամանակաշրջաններին են վերաբերում: Ամենահին մասը վերաբերում է մոտավորապես 11-րդ դարին նախքան մեր թվարկ: Բիբլիայի հիմնական մասը կազմում են առաջի հինգ գրքերը, այսպես կոչված «Հնգամատյան»-ը, այլապես նաև «Մովսիսական օրենքը»: Բացի դրանից Բիբլիան պարունակում է այսպես կոչված «Պատմական գրքեր», վորոնք տալիս են բավականի արժեքավոր տեղեկություններ, այնուհետև «Մարգարեների գրքեր», կոչվածները և վերջապես «Մաղմուսները»:

Հին Արևելքի պատմության համար իբրև աղբյուրներ կարևոր են «Մովսիսական օրենքը», «Պատմական գրքերն» ու «Մարգարեական գրքերը»: «Հնգամատյանը», վոր հավատացյալները վերագրում են Մովսիս մարգարեյին, ուշագրավ է այն տեսակետից, վոր նա պարունակում է հին արևելյան օրենսգրքերից մեկը: Ընդհանրապես Բիբլիայի այդ մասն անվստահելի չէ իր հնությունով: Քննադատական վերլուծումներն ապացուցում են, վոր «Մովսիսական օրենքները» շարահյուսվել են ավելի հետագույն ժամանակները թե հնագույն և թե ավելի նոր համարվող աղբյուրների հիման վրա: Համեմատաբար ավելի արժեքավոր են «Մարգարեների գրքերը», վորոնք գրվել են ժամանակակիցների ձեռքով և ընդգրկում են հրեական («Իսրայելի») պատմությունն սկսած 8-րդ դարից նախքան մեր թվարկ. մինչև Հրեաստանի քաղաքական անկումն Ասորեստանի ու Բաբելոնի հարվածների տակ: Այս աղբյուրների թերությունն այն է, վոր նրանք վերաբերում են սոսկ Հրեաստանի պատմության, այն ել չափազանց նեղ քաղաքական հորիզոնով: Այդ կողմից ավելի նպաստավոր տպավորություն են թողնում «Պատմական գրքերը» («Գիրք Սաժուելի», «Գիրք Թագավորաց» և այլն), վորոնք ընդգրկում են հրեական պատմությունը շրջապատող քաղաքական աշխարհի կապակցությամբ, սկսած 10-րդ դարից (ն. թ. մեր թվ.) մինչև Հրեաստանի անկախության անկումը:

անկումով ամայացած տերիտորիաներում, կամ այդ հին հասարակ-
կություններին փոխարինող հետագա, մինչև վերջին ժամանակ-
ները գոյություն ունեցող ղեկավարող կուլտուրապես հետամնաց հա-
սարակություններ ունեցող յերկրներում՝ պահպանվել են նույն
խիղի հողի յերեսին բազմաթիվ մնացորդներ նախորդ փառահեղ
կառույցներից. նշմարվում են հնագիտական հուշարձաններ, վո-
րոնք վկայում են արդեն անեացած ժողովուրդների, վոչնչացած
պետութայունների պատմական անցյալը։ Եւ չենք ասում, վոր
ավելի ևս բազմահարուստ ու թանգարժեք հնագիտական մնա-
ցորդներ թագնված եյին մնում յերկրի ընդերքում, յերկար ու ձիգ
դարեր ավաղով ծածկված շեղջակույտերի, հողաբլուրների տակ։

Այդ բոլորը սպասում եյին հնագետների բաձ ու քլունկին,
պատմագետների լուսաբանումներին, վորպեսզի մի որ դարերով
լուր ու համր հուշարձանները վերջապես լեղու առնեյին, խոսե-
յին հեռավոր անցյալի մասին, յերբ այդ վայրերում ապրող հա-
սարակութայուններն ստեղծում եյին կուլտուրական արժեքներ,
ապրում եյին սոցիալական բախումներով, քաղաքական ընդվզում-
ներով հարուստ և մեղ համար պատմականորեն խրատալի մի
կյանք։

Առաջին հնագիտական հուշարձանները, վորոնք գրավել
եյին յեվրոպական պատմագետների ուշադրութայունը՝ դա յեգիպ-
տական հիերոգլիֆներն եյին և ապա Միջագետքի սեպածև ար-
ձանագրութայունները։

Յեգիպտական հիերոգլիֆները տակավին շատ վաղուց հայտ-
նի եյին յեվրոպական գիտնականներին։ Հին արևելյան, մա-
նավանդ Յեգիպտոսի հուշարձաններ հատուկեմտ զանվում եյին
Յեվրոպայում։ Դեռ ևս հին հռոմեական կայսրների ժամանակ
Յեգիպտոսից բերվել եր հիերոգլիֆներով ծածկված մի կոթող,
վորն իբրև հաղթական զարգարանք կանգնեցրել եյին Հռոմի
հրապարակներից մեկում։ Ահա այդ հիերոգլիֆներն անվերժա-
նելի եյին մնում մինչև 18-րդ դարի վերջերը։ Ուստի անհնարին
եր կարդալ այդ նշանագրերը և այն ոգտադործել իբրև Յե-
գիպտոսի պատմութայն աղբյուր։

Սեպածև արձանագրութայունները հայտնի յեղան յեվրոպա-
կան գիտութայնը 17-րդ դարում։ Իտալացի Պիետրո Դելա Վալ-
լեն առևտրական նպատակով ճանապարհորդելիս Առաջավոր

Ամփոփելով հիշյալ դիտողութիւնները «Բիրքիայի» կամ «Աստ-վածաշնչի» մասին, կարելի չէ հանդել այն յեզրակացութեան, վոր նա ընդհանրապէս աղքատ և տեղեկութեաններով հին Արե-վելքի պատմութեան համար: Նա գերադանցորեն հրեական ժողո-վըրդի, հրեական պետութեան պատմութեամբ և զբաղվում, իսկ Հրեաստանն ինքնին հին Արեւելքի ընդհանուր պատմութեան մեջ, քաղաքական իրադարձութեաններում, կուլտուրական զարգաց-ման մեջ ներգործական դեր չի խաղացել: Լավագոյն դեպքե-րում Հրեաստանը հին արեւելյան հասարակութեաններէ մեջ յե-ղել և մի ծայրագավառ, վոր ապրել և ինքնամիտի կյանքով և աշխարհագրորեն հանդիսացել և այն կամուրջն, այն տարան-ցիկ ճանապարհը, վորով Առաջավոր Ասիան հարաբերութեաններ և վարել Յեզիպտոսի հետ:

Ահա մեր հիշատակած հունական, հռոմեական ու բիրքիական աղբյուրներն էյին կազմում այն միակ հիմքը, վորի վրա յեւ-րոպական պատմագետները մինչև 18-րդ դարի վերջերը կառու-ցում էյին հին Արեւելքի հասարակութեանների պատմութեանը: Ինչպէս կարելի չէ հետևեցնել հենց առաջին հայացքից, այդ աղբյուրները թե՛ քանակով և թե՛ վորակով չափազանց անբա-վարար էյին Առաջավոր Ասիայի պատմութեան խորքերը թափան-ցելու և այն լուսաբանելու գեթ մոտավոր ճշտութեամբ:

II

Հնագիտական պեղումների պատմությունը

Հին Արեւելքի պատմութեան գրավոր աղբյուրներն, ինչ-պէս տեսանք, ինքնին բավականի աղքատ են և միակողմանի: Նրանք ի վիճակի չեն ներկայացնելու հին Արեւելքի հասարա-կութեանների լրիվ պատկերը, նրանց սոցիալ-տնտեսական կյան-քը. անկարող են լուսաբանել նրանց մեջ տեղի ունեցած քաղա-քական իրադրութեանները և ընդհանրապէս պարզաբանել նրանց զարգացման ուղիները: Ահա այդ զգալի բացը կարող էյին մասամբ լրացնել հնագիտական հետախուզումները: Սակայն մինչև 18-րդ դարի վերջերը հին Արեւելքի հասարակութեանների պատմութեամբ զբաղվող յեւրոպական գիտնականներն աչքա-թող էյին արել այդ կարևոր աղբյուրները:

Մինչդեռ հին Արեւելքի նախկին հասարակութեանների, յերբեմնի ահագին պատմական դեր խաղացող պետութեանների

Ատիայում այցելում և Պարսկաստան: Այստեղ նա հանդիպում և Աքբինյան ու Սասանյան հին Պարսկաստանի՝ Պերսեպոլիս մայրաքաղաքի ավերակներն, ուր նկատում և բեկռած նշանադրեր: Հետաքրքրությունից շարժված, նա արտանկարում և մի քանի արձանագրություններ և բերում Յեվրոպա: «Սեպածե գրություն» կամ «սեպագիր» տերմինն ել առաջին անգամ գործածում և հենց ինքը՝ հայտնաբերող Պրեստո Դելա Վալլեն: Ի հարկե Յեվրոպայում այդ գյուտը մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց, բայց նրա ուսումնասիրության ու վերծանության գործը մնում եր տակավին անձեռնմխելի:

Մի կողմից՝ հերթողիֆների ու սեպածե արձանագրություններն առեղծվածը և մյուս կողմից՝ հին Արևելքի նախկին պետությունների յերկրներում հանդիպող պատմական ավերակները խթան հանդիսացան հնագիտական հետախուզումներ ու պեղումներ կատարելու: Խիստ բնորոշ և բուրժուական պատմագիտության համար այն պարագան, վոր սկիզբներում հնագիտական պեղումները կատարվում էին՝ «Աստվածաշնչի» ու Պաղեստինի, քրիստոնեյության այդ յինթադրյալ հայրենիքի կապակցությամբ: Նույնիսկ Բաբելոնի ու Յեգիպտոսի հնագիտական հետախուզումներն ու պեղումները հետաքրքրություն էին հարուցում այն չափով, ինչ չափով նրանք առնչություն ունեյին Պաղեստինի, այն և հրեական ժողովրդի պատմության հետ: Հնագետներից մի քանիսն այնպիսի անհեթեթության ու զուլեշտական նպատակներն էին հանգում, վոր հույս էյին տածում այդ պեղումներով գտնել Բիբլիայի բնագիրները կամ Մովսես մարգարեյի գավառան ու հողաթափը, 10 պատգամների վեճը և այլն:

Անդրանիկ պեղումները ձեռնարկվեցին Միջագետքում, իսկ Յեգիպտոսում ավելի ուշ սկսեցին, վորովհետև այստեղ բազմաթիվ հնագիտական հուշարձաններ յերևան էյին գալիս յերկրի յերեսին և մեծ մասամբ ծածկված չէին ավաղակույտերով: Միջագետքում՝ Բաբելոնի ու Ասորեստանի հին քաղաքներն, իրենց պատմության վերջալույսին ամայանալով ու ավերվելով, դարերն ընթացքում ծածկվեցին ավազով և դարձան հսկայական հողային բլուրներ: Սրանք մինչև այսօր ել ցիրուցան շարանով տաքածված են նախկին Բաբելոնի ու Ասորեստանի տերիտորիաներում:

Առաջին անգամ հնադիտական պեղումներ սկսեցին կատարել Ասորեստանում: Այստեղ 19-րդ դարի կեսին հայտնաբերվեցին ասորեստանյան թագավորների ապարանքներ, վորոնց մեջ հայտնի յեն Սարգոն 11-ինը (8-րդ դար մեր թվարկ. առաջ) և Ասսուերնասիրբալինը (9-րդ դ. մեր թվարկ. առաջ): Այնուհետև պեղումներ յեղան հին Ասորեստանի Նինուս մայրաքաղաքի տեղում, ուր յերևան հանեցին ասորեստանյան վերջին թագավոր Ասսուերբանիբալի պալատը, վորին կից գտնվեց նրա հարուստ գրադարանը: Այդ գրադարանը, կամարխիվը, ներկայացնում եր մի քանի տասնյակ հազար թրծած կավե աղյուսների ժողովածու, վորոնք ծածկված եյին սեպածե գրություններով: Բաբելոնում և Ասորեստանում սովորաբար գրում եյին այդպիսի հատուկ աղյուսների վրա: Ուշագրավն այն եր, վոր այստեղ պարունակվում եյին թանգարժեք նյութեր նաև բաբելական ու ասորեստանյան հնագույն գրականությունից ու գիտությունից: յերևան հանվեցին նաև ձեռնարկ-դասադրքեր, վորով ասորեստանյան գրագիրները սովորում եյին սեպագրություն:

Յեզիպոսը, վորն անգլիական գաղութ եր, ուշագրության առնվեց հնադիտական պեղումների համար անցյալ դարի 80-ական թ. թ. անգլիական գիտական ընկերությունների կողմից, յերբ պարզվեցին Միջագետքի հնադիտական պեղումների հաջող հետևանքները: Այդ պեղումները գլխավորում եյին անգլիացի հնագետ Ֆլինդերս Պետրին և ապա հայտնի ֆրանսիացի գիտնական Մասպերոն: Այդ ժամանակ եր, վոր հայտնաբերվեցին հին Յեզիպոսական Թեբե քաղաքի ավերակներում թագավորական ժուժիաներ (գմուսած դիակներ): Նմանապես մեծ արժեք ունեցան այժմ Տեղ-Ամառնա կոչվող վայրում հայտնաբերված Ախե-Աթոնը, Նինաթոն թագավորի մայրաքաղաքը: Այդ քաղաքը պահպանվել եր դարավոր ավազաբլուրների տակ գրեթե իր նախնական դրությամբ, ուր յերևան են հանվել փողոցներ, աղնավանների ու հարուստների ապարանքներ, նաև չքավորների խրճիթներ, այգիների հետքեր և այլն: Սակայն ամենաուշագրավն այն եր, վոր այստեղ հայտնաբերվել և Նինաթոն թագավորի արխիվը, վոր պարունակում և բաբելոնյան բեռագրերով կավե աղյուսներ: Այդ աղյուսները բովանդակում են վերոհիշյալ թագավորի գրագրությունները Բաբելոնի, Ասորեստանի, հաթական (հեթիթա-

կան), Միտտանիի թագավորների հետ: Նմանապես հարուստ տաճարական արխիվ յերևան և հանվել Կախուն օաղիսում:

Անցյալ դարի վերջերը ձեռնարկվեցին հնագիտական ընդարձակ պեղումներ Բաբելոնում: Այդ պեղումները սկսեցին Ամերիկացի գիտնականները Միջագետքի կենտրոնում հին բաբելական Նիպուր քաղաքի վայրում: Այդտեղ հայտնաբերվեցին նյութական կուլտուրայի չափազանց հարուստ իրեր, դրադարանաբխիվ, շինքեր և այլն, մանավանդ մի մեծ տաճար, վոր ամբողջ Բաբելաստանի կենտրոնական սրբավայրն էր համարվում: Նույնպեսի հաջող հետևանքներ ունեցան հին Լադաշ քաղաքի պեղումները, վորոնց շնորհիվ հայտնաբերվեցին մի շարք շինքեր ու մի քանի տասնյակ հազարների հասնող կավե աղյուսներ տնտեսական հաշիվներով:

Ամերիկացիներին հետևելով՝ գերմանացիներն էլ ձեռնամուխ յեղան պեղումների, գլխավորապես յերեք վայրերում—բուն Բաբելոն քաղաքում, Ասորեստանի մայրաքաղաք Ասսուրում և Շուբուպակ քաղաքում: Շուբուպակի ավերակներում գտնվեցին հնագույն Բաբելոնյան սեպագրով կավե աղյուսներ, վորոնք պարունակում են Շուբուպակի տաճարի տնտեսական հաշիվները: Բաբելոնի պեղումները բացին հին հուշակավոր մայրաքաղաքի ամբողջ չափերն իր ներքին կառույցներով ու արտաքին ոլորիսպներով: Ասսուրի պեղածոներից ամենաուշագրավն է տեղական տաճարի դրադարանը, վորն ավելի հին և քան թե Ասսուրբանիբալի դրադարանը:

Չափազանց մեծ նշանակություն ունեցավ հին Արևելքի պատմության համար Փոքր Ասիայում՝ Նախկին հաթական, կամ հեթիթական, պետության վայրում կատարված պեղումները: Այժմյան Թյուրքիայի մայրաքաղաք Անկարայից 200 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող ներկայումս Բողազքեոյ կոչված գյուղի բլուրներում գերմանացի գիտնական Վինկլերի կողմից հայտնաբերվեցին հին հաթական մայրաքաղաքի մնացորդներ, ինչպես և հաթական թագավորների հարուստ արխիվ: Իսկ այժմյան Կեսարիա (Թյուրքիա) քաղաքի մոտ յերևան և հանվել յերրորդ հազարամյակի (ն. ք. մեր թվարկ.) ասորեստանյան գաղութներից մեկի արխիվը:

Հին Արևելքի պատմության համար մեծ արժեք են ներկա-

յայցնում ֆրանսիացի հնադեռ ժակ Մորզանի պեղումներն այժմյան Իրանի արևելյան ծայրում գտնվող հին Սուզայի՝ նախկին Նլամի մայրաքաղաքի վայրում: Այստեղ ի հայտ բերվեցին հարուստ կերամիկա (կավագործական արտադրություններ) գեղարվեստական գունավոր նկարներով և, վոր ամենագլխավորն է, Բաբելոնյան Համմուրապի Թագավորի որենքները (2067—2025 թ. թ. ն. ք. մեր թվարկ.) քարե կոթողի վրա փորագրված:

Ինչ վերաբերում է Պաղեստինի, Սիրիայի և Փյունիկիայի պեղումներին, նրանք աննշան արդյունքներ ունեցան: Բնորոշ է, վոր հին Արևելքի պատմության համար վորոշ նշանակութուն ունեցող Անդրկովկասը ցարական տիրապետության շրջանում վոչ մի սխառեմատիկ հնագիտական ուսումնասիրության չենթարկվեց, չնայած, վոր 19-րդ դարում այստեղ հետզհետե հայտնաբերվեցին դիպվածական գյուտերով բացառապես յերկրի յերեսին մի քանի տասնյակ սեպագիր խալդական (ուրարտական) հուշարձաններ, վորոնք մեծ լույս են սփռում հին խալդական, կամ նախկին վանյան պետության մութ հջերի վրա: Չեռնարկվել էր միայն, տնցյալ դարի 90-ական թվականներին, հնագիտական արշավ պրոֆ. Նիկոլսկու և Իվանովսկու մասնակցությամբ, այժմյան խորհրդային Հայաստանի սահմաններում ուսումնասիրելու խալդական հուշարձանները: Սակայն այդ գիտարշավը, կարճատև լինելով, ավելի շուտ հետախուզական, քան թե սխառեմատիկ ուսումնասիրական բնույթ էր կրում:

Զավաղանց բնորոշ է, վոր այս հնագիտական հետազոտություններն ու պեղումները, վորոնք առավելապես մեծ թափով զարգացան 19-րդ դարի վերջերը և 20-րդ դարի սկիզբները, հետևանք են իմպերիալիստական գաղութային քաղաքականության, վոր մղում էյին փոխադարձ մրցումով Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան և սրանց հետևից Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներն ու ցարական Ռուսաստանը: Յեվրոպական իմպերիալիզմն իր տնտեսական ու քաղաքական նպատակադրումներն ուղղում էր դեպի Արևելք, ինչպես գերմանացիներն էյին ասում Drang nach asten — խոյանք դեպ արևելք: Փոքր Ասիան, Միջագետքը, Սիրիան, Պաղեստինը, Յեգիպտոսը, Պարսից ծոցը դարձել էյին իմպերիալիստական պետությունների կառաղի հակամարտության ասպարեզներ նրանց գաղութային եկադանսիայի ու ֆինանսական

կապիտալի շահատակությունների համար: Ահա բուրժուական հնազիտությունն էլ դառնում էր նրանց ձեռքին մարտական մեջոցներից մեկը, վոր ծառայում էր իմպերիալիստական քաղաքականությանը, քողարկելով պատմական գիտության կեղծ շարքով:

Այս բոլոր հնազիտական աշխատանքներն իմպերիալիստական պատերազմի բռնկումով՝ ժամանակավորապես դադարեցին: Սակայն պատերազմի վախճանից հետո յեւ վորոշ ժամանակ տիրող տնտեսական ճգնաժամի հետեւանքով հնարավորություններ չկային վերստին ձեռնամուխ լինելու հնազիտական պեղումներին: Հնազիտական աշխատանքները վերսկսվեցին միայն 1919 թվականից հետո, ի հարկե վոչ այն մեծ ծավալով ինչպես առաջ էր: Այնուամենայնիվ ձեռնարկված պեղումներն ունեցան հին Արեւելքի պատմության համար նշանակալի հետեւանքներ:

Պատերազմից հետո միջագետքում հին Բաբելոնի Ուր քաղաքի վայրում ձեռնարկված պեղումները հայտարարեցին նյութական կուլտուրայի հարուստ իրեր. բացվեց տաճարի շենք իր աշտարակով (գրիկուրաո)՝ մետաղե բարձրաքանդակներով զարդարված, արձաններ, թագավորական դամբան, վորտեղ թագավորի և թագուհու հետ թաղված էին մի քանի տասնյակ այր ու կին, վոր անշուշտ մարդկային զոհեր էյին, և բացի այդ՝ մի շարք արձանագրություններ: Բաբելոստանի հյուսիսային մասում գտնվող հնագույն Կիշ քաղաքի պեղումներով յերևան հանվեցին բազմաթիվ կավե աղյուսներ հիերոգլիֆներով, տաճարներ և այլ շենքեր:

Յեգիպտոսում պեղումները կենտրոնացվել էյին գլխավորապես հին Թեբե մայրաքաղաքի շրջակայքում: Այստեղ բացվեց Տուտանխամոն թագավորի փառահեղ դամբանը, վորն իր հարուստ պարունակությամբ և, վոր գլխավորն է, իր լավ պահպանված վիճակով ահազին սինսացիա առաջացրեց հնազիտների ու պատմագետների շրջաններում: Այստեղ հայտնաբերվեցին, բացի Տուտանխամոնի մոմիայից ու թաղման պարագաներից, արվեստի բազմաթիվ արտադրություններ, նմանապես, թեև վոչ այնքան շատ պատկերասեր, վորոնք կաղմում էյին մի ընտանեկան արխիվ:

Հնազիտական պեղումներ կատարվեցին Հնդկաստանում, Չինաստանում և դարձյալ Պաղեստինում ու Փյունիկիայում: Այս

անգամ Փյունիկիայի պեղումները պսակվեցին մեծ արդյունքներով: Հին Բիբլոս քաղաքի վայրում յերևան յեկան բազմաթիվ իրեղեն ու գրավոր հուշարձաններ, վորոնք մեծ լույս են սփռում հին Արևելքի այս յերկրամասի պատմության վրա և վկայում են Յեզեպոսի կուլտուրական ազդեցիկ դերի մասին:

Հետպատերազմյան հնագիտական պեղումների պատմության մեջ ամենանշանավորն է 1933 թ. դերմանացի գիտնական Հերցֆելդի հայտնաբերած բազմահարուստ ու թանգարժեք արխիվը՝ հին Պարսկաստանի Պերսեպոլիս մայրաքաղաքից: Այդ արխիվային նյութերն, անտարակույս, մեծ դեր են խաղալու հին Արևելքի պատմության մութ մնացած կշիռը լուսավորելու համար: Տարած բաղդաբար այդ նյութերը դեռ հրապարակված չեն:

III

Հին գրավոր հիշատակարանները յեվ նրանց վերծանումը

Մենք տեսանք, վոր սկսած 19-րդ դարից հնագիտական հետախուզումների ու պեղումների շնորհիվ, վորոնք շարունակվում են տակավին ներկայումս ել, ամբարվել է ահագին նյութ, բազմապես իրեղեն հուշարձաններից ու գրավոր հիշատակարաններից: Այդ նյութերը թանգարժեք աղբյուրներ են հին Արևելքի պատմության ուսումնասիրության համար, վորոնք գալիս են վնչ միայն լրացնելու հին հունական ու բելլիական աղբյուրներն, այլ և հիմնովին վերականգնելու հին Արևելքի հասարակությունների պատմությունը: Ուստի գիտնականները մեծ թափով ձեռնամուխ յեղան այդ աղբյուրների ուսումնասիրությանը: Թեթե հնագիտական իրեղեն հուշարձանները հենց սկզբից հնարավորություն տվին կառուցելու նյութական կուլտուրայի և մասամբ հասարակական ու անտեսական զարգացման պատմությունը, ապա գրավոր հուշարձաններն, այն է՝ հիերոգլիֆներն ու սեպագրությունները, յերկար ժամանակ դեմ ելին ընկնում այն մեծ դժվարության, վոր անհնարին եր նրանց ընթերցումը: Գիտնականներին հայտնի չեր թե այդ արձանագրությունների լեզուն և թե այդ գրերի իմաստն ու նշանակությունը. արդյոք այդ գրերն առանձին տառանիշեր եին, թե բառանիշեր, կամ գաղափարադրեր: Այս գրավոր հուշարձանների ընթերցումն ավե-

լի ակառուալ արժեք ունեն, քանի վոր գալիս եր կենդանի լեզվով խոսեցնելու այն իրեղեն հուշարձանները, վորոնք, չնայած հնագիտական ուսումնասիրություններին, այնուամենայնիվ համբու պապանծ եյին և կենդանի կերպով չեյին պատմում հին Արևելքի հասարակությունների ապրումներն ու վարդապետութիւնը:

Անհրաժեշտ եր ուրեմն վերծանել այդ առեղծվածային դրությունները, կարգալ այդ անհայտ լեզուներով հիշատակարանները, վորպեսզի հնարավոր լինի նրանց պատմագիտական ոգտագործումն: Իսկ վերծանության միակ բանալին կարող եր լինել միայն յերկու պայմաններում. ա) ունենալ զուգահեռ տեկտ, գրված վորեւ հայտնի լեզվով ու տառերով, բ) յերկու զուգահեռ, այսինքն անհայտ ու հայտնի, արձանագրությունների մեջ լինեն միևնույն հատուկ անուններ: Ահա այդ անհրաժեշտ հիմնական պայմանները յերկար ժամանակ բացակայում եին:

Առաջին վերծանման բաղտը վիճակվեց Յեզիպտական հիւրոգլիֆներին: Այս պարագան դիպվածորեն կապ ունեցաւ Նապոլեոն Բոնապարտի արշավանքի հետ Յեզիպտոսը նվաճելու նըպատակով: 1799 թ. Ֆրանսիական զինվորները խրամատներ փորելիս Ռասետի քաղաքի մոտ (Յեզիպտոսի հյուսիսում), դուրս հանեցին մի մեծ սև քար, վորի վրա նկատեցին ինչ վոր արձանագրություն: Զինվորներին պատվիրված եր, վոր արձանագրություններով քարեր և կամ այլ հնագիտական իրեր հայտաբերելիս՝ անմիջապէս հաղորդեն իրենց հրամանատարությանը: Ահա այդ քարը հանձնվեց զինվորական շտաբին, վորի ղորավարը լինելով կրթված անձ, իսկույն նկատեց վոր արձանագրությունը բաղկացած է յերկու բնագիր տեկտից—հիերոգլիֆներից և զուգահեռ հունարեն տեկտից: Զինվորական շտաբը հիշյալ քարը, վոր այնուհետև սկսեց կոչվել Ռասետյան, ուղարկեց Փրանսիա: Այդ գյուտի լուրն իսկույն տարածվեց ամբողջ Յիւրոպայում և մեծ իրարանցում առաջացրեց գիտական շրջաններում: Այս նոր գյուտի հիման վրա, յերբ հունարեն տեկտի առկայությամբ արդեն վորոշ բանալի կար, ձեռնամուռ յեղան վերծանելու Ռասետյան քարի յեզիպտական հիերոգլիֆյան տեկտը:

Այդ վերծանության փառքն ու պատիվը սակայն պատկանում է Ֆրանսիական յերիտասարդ գիտնական Փրանսուա Ծամ-

1756
A 39353
պողիոնին, չնայած վոր նույն վերծանության աշխատանքով
ղբալվեց նաև անգլիացի գիտնական Յուսզը: Այն հանգամանքը
վոր Ռասետյան արձանագրությունը յերկու լեզվով եր գրված՝
յեգիպտերեն և հունարեն, հնարավորությունն ընձեռնեց Շամպոլ-
լիոնին բավականի արագ կատարել հիերոգլիֆների վերծանումը:
Կարգալով հունարեն տեկստը, նա պարզեց, վոր այդ արձանա-
գրությունը վերաբերում է Յեգիպտոսի պատմության 2-րդ դա-
րին մեր թվարկ. առաջ (196 թ.), այն է՝ թագավոր Պտղեմա-
յոս 5-րդի ժամանակին և պարունակում է քրմական մի դեկ-
րետի պատիվ թագավորի: Շամպոլլիոնը, գիտենալով հունական
մի հին պատմագրից, վոր յեգիպտական արձանագրություննե-
րում թագավորների անունները սովորաբար պարփակված են
լինում յերկարավուն կլոր շրջանակների մեջ, հենց դրանից ել
սկսեց իր վերծանական աշխատանքը: Հիրավի, Ռասետյան ար-
ձանագրության յեգիպտական բնագրում նա գտավ շրջանակի
մեջ ամփոփված մի բառ, վորին համապատասխանում եր հունա-
րեն բնագրի մեջ Պտղեմայոս անունը: Այսպիսով նա կարո-
ղացավ պարզել առաջին հերթին հիերոգլիֆյան Հ տառանշան-
ների հնչյունագրերը: Սակայն Յեգիպտական բնագրում Պը-
տղեմայոս անունը գրված եր առանց Ե ու վերջին Ո ձայնա-
վորների: Շամպոլլիոնը միանգամայն ճիշտ ապացուցում եր այս
հանգամանքը նրանով, վոր ընդհանրապես սեմիտական լեզուներ-
ում, վորին պատկանում եր նաև յեգիպտերենը, բառերի մեջ
չեն գրում ձայնավոր տառերն, այլ միայն բաղաձայնները: Ռա-
սետյան արձանագրության մեջ Պտղեմայոս բառի Շամպոլլիոնի
առաջին վերծանումը հետագայում միանգամայն հաստատվեց,
յերբ 1815 թ. նույն Յեգիպտոսում Ֆիլ կղզում (Յեգիպտոսի հա-
րավում), հայտնաբերվեց մի այլ յերկլեզվյան արձանագրություն,
նույնպես յեգիպտերեն և հունարեն: Այստեղ բացի Պտղեմայոս
անունից կար նաև Կլեոպատրա թագուհու անունը: Այս վերջին
անունի վերլուծումով հնարավոր յեղավ գտնել մինչ այդ պակա-
սող Ե հնչյունի տառանիշը:

Այս հաջողություններից խրախուսվելով, Շամպոլլիոնը շա-
րունակեց իր աշխատությունն, այն է՝ պարզել մյուս տառանի-
շերը, վորին մեծ չափով ոժանդակեց Կոպտական լեզվի կիրա-
ռումը, Կոպտերը՝ մեր ժամանակակից Յեգիպտոսի քրիստոնեա-

ցած հին բնիկ յեգիպտացիներէ մնացորդներ են, վորոնք գրում են հիմնականում հունական ծագում ունեցող տառերով: Շամպուրիոնն, իր առաջադրած նպատակի համար լավ ուսումնասիրելով այդ լեզուն, կարողացավ վերջապես վերծանել հիերոգլիֆյան մյուս տառանշանները: Այսպիսով նա հիմք դրեց Յեգիպտաբանությանը, վոր զգալիաւորաւ նա անկարող յեղավ ավարտել վաղահաս մահվան պատճառով, թեև արդեն դրել էր հին յեգիպտական լեզվի քերականության առաջի փորձը:

Շամպուրիոնի մահից հետո նրա գործը մեծ հաջողությամբ պսակեցին գերմանացի գիտնականներ՝ Լեյպսիուսը և Բրուզելը, վորոնք կազմեցին յեգիպտիկների բառարան և հորինեցին քերականություն: Այնուհետև անցաւ դարի 70-ական թվականներին Փրանսիացի պատմագետ ու յեգիպտագետ՝ Դ. Մասպերոն հայտնի յեղավ յեգիպտական գրավոր հիշատակարանների բազմաթիւ թարգմանություններով, վորոնք թանգարտեք աղբյուրներ հանդիսացան հին Յեգիպտոսի պատմության համար: Յեգիպտագիտությունն սկսեց մեծ հետաքրքրությամբ դարգանալ յիւրօրինակ մի շարք յերկրներում, ուր հանդես յեկան այդ մասնագիտության ականավոր գիտնականներ:

Ռուսաստանում ել յեգիպտագիտությունն ունեցավ անվանի գիտնականներ, վորոնցից հիշատակենք Վ. Ս. Գոլենիշչին, Ո. Լեմմին և մանավանդ Բ. Տուրաչեվին: Վերջինս հիմնեց յեգիպտագիտության ռուսական դպրոցը և ունեցավ մի շարք մասնագիտացած աշակերտներ, վորոնց թվումն է ներկայումս խորհրդային Ռուսաստանում այդ մասնագիտությամբ դրաղվող ականդեմիկոս Վ. Սարուկին:

Դառնանք այժմ ասորա-բաբելական սեպածե տրձանագրություններին, վորոնց վերծանումն ավելի դժվար էր և ավելի ուշ իրագործվեց: Այստեղ ել բացակայում էին զուգահեռ հայտնի լեզվով տրձանագրություններ, վորոնք ծառայել են վորպես վերծանության բանալի: Ասորա-բաբելական Բեռլինգրությունների վերծանման գործն ընթացավ այլ ուղիով: Այստեղ վերծանության նյութ ծառայեցին հին պարսկական վերծանման հետեանքները, վոր նույնպես դժվար ու յերկարատե աշխատանքի արդյունք էին:

Առաջին տեղեկությունը սեպածե գրությունների մասին

Յեվրոպա բերեց, ինչպես արդեն վերն ասել ենք, իտալացի վաճառական Պիետրո Դելա Վալլեն 1621 թ.: Նա առևտրական նպատակով ճանապարհորդում եր Առաջավոր Ասիայում և, այցելելով Պարսկաստան, առիթ ունեցավ տեսնելու Պերսեպոլիսի ավերակները, վոր հին Պարսկաստանի Աքեմենյան և ապա Մասսանյան դինաստիաների մայրաքաղաքն էր: Նա արտանկարում և այդ արձանագրություններից մի քանի նմուշներ, վորոնք մեծ հետաքրքրություն են շարժում յեվրոպական գիտնականների մեջ: Սակայն այդ բեկուագրությունների ուսումնասիրությանն ձեռնամուխ յեղան միայն 18-րդ դարի վերջերը, յերբ Յեվրոպա բերվեցին առեղծվածային արձանագրությունների ձիշտ ու մանրամասն պատճենները: Այդ կողմից հայտնի յեղավ դանիացի գիտնական Կարստեն Նիբուրը, վոր հատկապես ուղևորվեց դեպի Պերսոպոլիս (1765 թ.) և այստեղ հանեց մի քանի նոր հայտնաբերված բեկուաձև արձանագրությունների պատճեններ:

Այդ արձանագրությունների նախնական ուսումնասիրությունները պարզեցին, վոր Պերսեպոլիսի բեկուագրությունները յերեք լիզվով եյին: Այդ արձանագրությունները հաջորդում եյին յերեք ինքնուրույն պարբերություններով, վորոնք բաժանված եյին իրարից ազատ տարածություններով: Յուրաքանչյուրն այդ յերեք պարբերություններից գրված էր տարբեր սխտեմով բեկուանիշերով, ուստի յեզրակացնում եյին, վոր այդտեղ յերեք առանձին լեզուներ են: Այնուհետև պարզվեց, վոր առաջին պարբերությունը գրված է այբբենական սխտեմով, այսինքն հնչյունական տառերով, յերկրորդ պարբերությունը՝ վանկային նշանագրերով և վերջապես յերրորդ պարբերությունը՝ գաղափարագրերով, իգեագրամմային սխտեմով:

Այս նախնական ուսումնասիրական քայլերից հետո դիմեցին արձանագրությունների վերծանությանը, և այդ սկսեցին այն պարբերությունից, վոր գրված էր այբբենական տառանիշերով: Վերծանության հիմքը դրեց գերմանացի գիտնական Գրոտեֆենդը 19-րդ դարի սկզբներին: Ուսումնասիրության նյութ առնելով յերկու ամենակարճ արձանագրությունները, Գրոտեֆենդը նկատեց տառերի յերկու զուգահեռ նույնանման խմբեր և յինքնագրեց, վոր այդ արձանագրություններում պետք և լինեն Աքեմենյան թագավորների արտագույն: Ուստի Գրոտեֆենդը յեղ-

րակացրեց, վոր այդտեղ հաճախ հանդիպող նույնանման նշանա-
գրերերի խումբը պետք է նշանակի «Թագավոր» բառը, իսկ նրան
նախորդող բառը, վոր արդեն բարբեր եր յերկու արձանագրու-
թյուններում, պետք է լինի Թագավորի անունը: Մեկնելով ար-
դեն հին գրականության մեջ հայտնի, Սասանյան Թագավորնե-
րի տիտղոսագիր ֆորմուլայից, «(այս ինչ անուն) մեծ Թագավոր,
Թագավորներէ Թագավոր, (այս ինչ անուն) Թագավորի վորդի,
Սասանյան», նա կարողացավ գտնել, վոր Պերսեպոլիսի այդ ար-
ձանագրություններում նույն ձևի աւտղոսներ են: Այդ համեմա-
տական վերլուծումով Դրոտեֆենդը կարողացավ արհեստականո-
րեն ստեղծել զուգահեռ յերկկեզվական արձանագրություն և ըստ
այնմ ել վերծանել հին պարսկական սեպագիր տառանիշերն ու
հանգել պայմանական հետևանքների: Հիբավի Դրոտեֆենդի վեր-
ծանած 20 տառերից, ինչպես հաստատվեց նրա մահից հետո,
միայն 10 տառերը ճիշտ ելին լուծված: Սակայն այդ ել մեծ նը-
վաճում պետք է համարել: Դրոտեֆենդի հիմք դրած վերծանա-
կան սխառմը շարունակեցին նրա մահից հետո ուրիշները և գոր-
ծը պատկեցին հաջողությամբ:

Հետագա վերծանողական ուսումնասիրություններում մեծ
անուն վաստակեց անգլիացի դիտնական Ռաուլինսոնը, վոր Պարս-
կաստանում հայտնաբերեց Բեհիստունի, կամ Բիսութունի, ըն-
դարձակ արձանագրությունը, բաղկացած 400 տողից: Այդ արձա-
նագրությունը պատկանում է Աքեմենյան Թագավոր Դարեհ I-ին,
վորն այդտեղ պատմում է իր գահ բարձրանալու և ապստամբու-
թյուններ ճնշելու մասին: Արձանագրությունը բաղկացած էր
յերեք պարբերություններից, վորոնցից առաջինը պարսկերեն
էր: Ահա այդ առաջին մասը Ռաուլինսոնին հաջողվեց ամբողջո-
վին վերծանել (1836 թ.) և պարզել հին պարսկերենի տառանի-
շերը: Այդ առաջին պարբերությունը, վոր արդեն վերծանվել էր,
խաղաց ասորա-բաբելական սեպագրերի վերծանության համար
նույն գերն, ինչ վոր Ռասետյան արձանագրության հունարեն
տեկստն յեզիպտական հիերոգլիֆների վերաբերմամբ:

Հիբավի մի շարք ուսումնասիրությունների ու հնագիտու-
կան հետախուզումների շնորհիվ հաստատվեց, վոր Բեհիստունի
արձանագրության յերրորդ պարբերությունը գրված էր ասորա-
բաբելական սեպագրերով: Այս յեզրակացությունից հետո Ռաու-

լինաոնը և մի քանի ուրիշ գիտնականներ, յուրաքանչյուրն ինքնուրույն կերպով ձեռնարկեցին այդ պարբերութեան վերծանմանը, հաջողութեամբ կիրառելով նույն մեթոդը, վերով ղեկավարվել եր Շամպոլլիոնը: Յեւ ահա 1857 թ. չորս ասորագետներ՝ Ռաուլինսոն, Տալրոտ, Հինքս և Ռապերտ՝ Լոնդոնի Ասիական ընկերութեան հանձնարարութեամբ ու պատվերով յերեք որվա ընթացքում, իրարից միանգամայն անկախ ու առանձնակի, գրեթե միաստեակ թարգմանեցին իրենց ուղարկված ասորական մի արձանագրութեան: Այս հանգամանքը յեկավ հաստատելու, վոր արդեն վերջնականորեն պարզված և լուծված եր ասորա-բարեւական սեպագրութեան սխառմը:

Ինչ վերաբերում և Բեհիստունի արձանագրութեան յերկրորդ պարբերութեանը, նա տակաւին վերծանված չե: Մի շարք յիվրոպական գիտնականներ գտնում են, վոր նա գրված և եւրամական լեզվով: Ակադեմիկոս Ն. Մառի կարծիքով այդ արձանագրութեան լեզուն հարեթական և, ազդակից կովկասյան լեզուներին՝ հայկականին, վրացականին և այլն:

Բեհեռագրերի հետագա ուսումնասիրութեանն երով պարզվեց, վոր բեհեռագիրն ավելի ինն և, քան բարելական սեմիտական կուլտուրան: Այդ նշանագրերի հնարողները յեղել են սուսաներները, մի ժողովուրդ, վոր ապրում եր Բարեւաստանի հարավային մասում: Բարեւական լեզվի ուսումնասիրութեան գործն ամփոփեց գերմանացի գիտնական Դելիշը, վոր կազմեց այդ լեզվի քերականութեանն ու բառարանը: Իսկ սուսանական լեզվի ուսումնասիրութեան հիմքը դրեց ֆրանսիացի գիտնական Տյուրո-Դանթենը:

Ռուսաստանն եւ հեա չմնաց ասորա-բարեւական բեհեռագրերի ուսումնասիրութեան ասպարիզում: Այստեղ իրենց աշխատութեանն երով հայտնի յեղան Վ. Գոլենիշչեը, Մ. Նիկոլսկին, Ն. Մառը, Վ. Շիլեյկոն:

Ասորա-բարեւական ու հին պարսկական բեհեռաձե արձանագրութեանն եր շարքին են պատկանում նաև խաղական կամ ուրարտական հուշարձանները, վորոնք սկսվել են հայտնաբերվել 19-րդ դարի ընթացքում հին պատմական Հայաստանի սահմաններում: Առաջինը՝ գերմանացի պրոֆ. Շուլցն եր, վոր ֆրանսիական կառավարութեան առաջագրութեամբ ու ծախքերով 1827 թ. ուղեորվեց Վանի շրջանը և կարողացավ մեկ տարվա ընթացքում

ընդորինակել մոտ 38 խաղաղական արձանագրություններ: Այնուհետև մինչև ներկա տարիները թե՛ գիտարշավներով և թե՛ դիպվածորեն շարունակվում են յերևալ նորանոր սեպածե խաղաղական արձանագրություններ, վորոնք սկսում են լուսավորել Հայաստանի ամենահին ու խավարով սքողված ժամանակաշրջանի պատմությունը: Այժմ 100-ից ավելի հասնող այդ արձանագրություններն արդեն թարգմանված են:

Խաղաղական բեկուագրերի վերծանումն այնքան էլ դժվարությունների չհանդիպեց: Առաջինը, վոր հիմնավորապես վերծանեց խաղաղական բեկուագրերը՝ անդլիացի գիտնական Սեյսն կը, անցյալ դարի 80-ական թվականների սկիզբներին: Խաղաղական բեկուագրերի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են շատ գիտնականներ. սրանց մեջ, բացի Սեյսից հայտնի յեն գերմանացիներ՝ Լիհման-Հաուպտ, Վ. Բեկը, Ֆրիդրիխս, ռուսներ՝ Մ. Նիկոլսկի, Ն. Մառ, Ի. Մեյլանինով, հայերից՝ Սանտալճյան:

Հիերոգլիֆյան նշանագրերի ու բեկուագրերի վերծանության ու թարգմանության փորձերն արդեն մշակել էյին վորոշ գիտական յեղանակներ ընդհանրապես արձանագրությունների ուսումնասիրության համար, յեղանակներ, վորոնց հիմքը դրել են Շամպոլլիոնն ու Գրոտեֆենդը: Մեր ժամանակակից վերջին վերծանական ուսումնասիրությունները վերաբերում են արդեն հաթական կամ հեթիթական արձանագրություններին, վորոնց մեծ մասը գրված է ասորաբաբելական բեկուածե նշաններով, իսկ մի մասն էլ հիերոգլիֆներով: Հեթիթական հուշարձանների բեկուագրերը վերջնականորեն վերծանեց ու թարգմանեց 1915 թ. չեխական գիտնական Հրոդնին, վորին հաջողվեց մի քանի տարի առաջ վերծանել նաև հեթիթական հիերոգլիֆյան նշանագրերը: Գիտնական Հրոդնին կազմել է նաև հեթիթական լեզվի քերականություն ու բառարան:

IV

Կարեվորագույն վավերագրեր

Սեպածե ու հիերոգլիֆյան արձանագրությունների վերծանումներն, ընթերցումները և ուսումնասիրությունները չափազանց լայն հորիզոններ բացին հին արևելքի պատմության մեջ:

Այդ հուշարձանները, վորոնց հնութիւնը մի քանի տասնյակ հաւրումրամյակներէ յի հասնում, անշուշտ ավելի հիմնական ու արժեքավոր աղբյուրներ են համեմատաբար կլասիկ և հին մատենագիրներէ պատմագրական յերկերի հետ, վորոնք, ավելի հաւանազույն դարերի գործեր լինելով, չեն կարող մեծ մասամբ վրաստանել համարվել և հետո յեն անցած դարերի իրականութիւնը ճշգրիտ վերարտագրելուց: Սեպաձև ու հիերոգլիֆյան արձանագրութիւններ ընթերցումը, հնարավորութիւն տվեց հին Արեւիկքի պատմութիւնն ուսումնասիրել այնպիսի աղբյուրների հիման վրա, վորոնք հնագույն իրականութիւնից բղխող իսկական դոկումենտներ, թանգարտիք վավերագրեր են: Այդ վավերագրերն հարազատ գուշակելով պատկերացնում են հին Արեւիկքի հասարակութիւնների սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական բովանդակ կյանքը:

Այդ բովանդակի վավերագրերի շարքում ամենից առաջ պետք է հիշատակել հին Արեւիկքի միջազգային զինասպիտական զբաղրութիւնները, վորոնք լույս են սփռում այն ժամանակվա պետութիւնների քաղաքական դերի ու նշանակութիւն վրա: Այդ վավերագրերը, վորոնք հայտնաբերվել են Տիւ-Ամարնայի ու Բոդափայի հնագիտական պեղումներով, պատկանում են թագաւորական արխիւներին, ատաջներ՝ յեգիպտական թագաւորութիւն (Եխնաթոնի), իսկ յերկրորդ՝ հեթիթական թագաւորներին: Այս վավերագրերում, բացի անմիջական դիւլումատիական զբաղրութիւններից արեւելյան միապետների միջև (Բաբելոնի, Ասորեստանի, Միտտանիի, Հեթիթների, Կիպրոսի, Պաղեստինի և այլն), պարունակվում են նաև հետաքրքիր միջազգային զանադրեր: Այս բոլորին պիտք է միացնել նաև Ասորեստանյան պետական պաշտոնյաների ու մարդային կուսակալների զեկուցագրերը ներքին ու արտաքին քաղաքականութիւն մասին:

Հին Արեւիկքի քաղաքական պատմութիւնն են վերաբերում նաև այն գրութիւնները, վորոնք տարեգրութիւններ են, այսինքն վնչ թի պատմագրական գործեր արդի տուումով, այլ զանազան միապետների կամ ամբողջական զինատիւների թագաւորութիւն վերաբերյալ կարեւոր քաղաքական ու պետական դեպքերի ու անցքերի ժամանակագրական շարահիշուութիւն: Այդպիսի հնագույն տարեգրութիւններ մեզ հասել են Բաբելոնից, Յեգիպտոսից, Հրեաստանից, Փյունիկիայից և այլն:

վերջապես հին Արևելքի քաղաքական պատմութեան ուշանգրքով վավերագրեր են հանդիսանում այն բաղմամբով արձանագրութեաները, վորտեղ հին արևելյան թագավորները, շատ անգամ նույնիսկ պարծենկոտ հոխորտութեամբ պատմում են իրենց վարած հաղթական պատերազմների ու ավարառումների մասին: Այդ կողմից աչքի յեն ընկնում յեղիպտական, ասորեստանյան, հեթիթական ու խաղական թագավորների արձանագրութեանները: Հին Արևելքի սոցիալ-տնտեսական կյանքը լուսաբանող վավերագրերի շարքին են պատկանում՝

1) Որ են ք ն եր թ ող ո վ ա ծ ու ն եր. — Ամենահինը պետք է համարել սուսմերական որենքները, վորոնք հայտնաբերվել են վերջին տարիները և մեղ հասել են առայժմ վոչ լրիվ չափով: Այնուհետև գալիս են Համմուրապի որենքները (2067—2025 թ. թ. մեր թվարկ. առաջ), վորոնք ներկայացնում են հին Բաբելոնի իրավաբանական հարաբերութեանները: Ամենահետաքրքիրը հեթիթական որենքներն են, վորոնք հայտնաբերվել են Բողազքոյի հնագիտական պեղումներով և վերագրվում են 14-րդ դարին (մեր թվարկ. առաջ):

2) Գ ո ռ ծ ա ռ ք ա յ ի ն ա կ տ եր, ա յ ն ե՝ պարտամուրհակներ գույքային շրջանառումների պայմանագրեր, գնման ու վաճառքի պայմանագրեր, նվիրաբերութեանների՝ ալտեր, աշխարհիկ ու մեհենական կալվածատիրական տնտեսութեանների յեկեմտային հաշիվներ և այլն:

3) Քաղաքներին, մեհյաններին ու առանձին անձերին թագավորների կողմից շնորհված արտոնագրութեաններ, նմանապես հողային սահմանագծող քարեր, վորոնք Բաբելոնում կոչվում էյին կ ու գ ու ը ըր ու, և կրում էյին արձանագրութեաններ կալվածքի տարածութեան ու կալվածատիրոջ իրավունքի մասին:

4) Շ ի ն ա ռ ա ռ ա կ ա ն արձանագրութեաններ թե՛ թագավորների և թե՛ տիրապետող իշխանների կամ ազնվականների կողմից:

Բաղմամբով են այն վավերագրերը, վորոնք լուսաբանում են հին Արևելքի հասարակութեանների մտավոր ու հոգևոր կուլտուրան: Այստեղ հարկ է հիշատակել Բաբելոնից, Ասորեստանից, Յեղիպտոսից, վերջերս մասամբ ել հեթիթներից և Փյունիկիայից մեզ հասած ու հայտնաբերված կրոնական-աստվածաբանական

բնույթի գրական յերկեր: Սրանք մշակութաբանական (դիցարանական) ու ծիսապաշտամունքային տեկատեր են, աստվածություններին նվիրած ձոներ ու աղոթքներ, մոգական և դժբախտական աստվածներ, նդովումներ ու անեծքներ և այլն, վորոնք պատկերացնում են հին Արևելքի հասարակությունների գաղափարախոսությունները:

Այդ գրավոր հուշարձաններին պետք է կցել նաև գեղարվեստական գրականության ու գիտական յերկերը: Բաբելոնից մեզ հասել են վիպական դանադան հատվածներ, Յեզիպտոսից՝ կախարդական հեքիաթներ ու Փանտաստիկ ճանապարհորդություններ: Բաբելոնի քուրմերը մեզ թողել են աստղաբաշխական դիտումների հաշվառումներ ու նշանառումներ. Յեզիպտոսից մենք ունենք բացի աստղաբաշխական դիտումներից նաև մաթեմատիկական ու բժշկական ժողովածուներ:

Այս բոլոր վավերագրերը մեզ հասել են, նայած յերկրի տեղական բնական պայմաններին, կամ ժայռերի ու առանձին վիժաքարերի (ստել) վրա փորագրված, ինչպես Իրանում և Հայաստանում, կամ կավե թրձած աղյուսների վրա դրոշմված, ինչպես Միջագետքում ու Յեզիպտոսում, կամ պապիրոսների վրա գրված, գլխավորապես Յեզիպտոսում: Պապիրոս եր կոչվում այն թղթանման նյութը, վորի վրա կարելի յեր գրել: Պապիրոս՝ հունարենացրած յեզիպտական բառ է, վոր նշանակում է «գետի նվեր»: Պապիրոսը պատրաստվում եր Նեղոսի ջրերում աճող յեղեգնից, վոր նույնպես կոչվում եր պապիրոս, գլխավորապես նրա միջուկի բարակ շերտերից: Իր սկզբնական ձևով պապիրոսը վորոշ չափով նման եր մեր այժմյան թանձր ու պինդ, գեղնավուն թղթին:

V.

Նյութական կուլտուրայի հուշարձաններ

Վերոհիշյալ արձանագրությունները հաճախ ուղեկցվում են բարձրաքանդակ նկարներով, վորոնք իրենց արվեստով պատկանում են նյութական կուլտուրային: Այստեղ առաջին հերթին պետք է հիշատակել կլանները, վորոնք ծառայում եյին իբրև կնիք, յերբեմն ել իբրև համայնի: Կլանները պատրաստվում

եյին թանգադին քարերից, վորոնց վրա քանդակված եյին լինում նրանց տերերի անունները, նաև կրօնական բնույթի նկարներ։ Անունը դրոշմելու համար այդ կլանը ճնշելով գլորում եյին փափուկ և դեռ չցամաքաց կավի աղյուսի վրա։ Յեգիպտոսում ել գործածվում եյին կլաններ, վորոնք սակայն հետագայում փոխարինվում եյին հատուկ ֆիգուրներով, վորոնք կոչվում են սկարաբեյ, դրանք զանազան մեծության բղեզների ֆիգուրներ եյին, վորոնց փորի վրա քանդակվում եյին համապատասխան մակագրեր։

Նյութական կուլտուրայի հուշարձանների մասին, վորպես հնագիտական աղբյուրների, առիթ ունեցանք արդէն վերը մանրամասն խոսելու։ Այստեղ նշենք միայն մի քանի կարևոր կետեր։ Մի կողմ թողած քաղաքների, ամրոցների, պալատների և այլն շենքերի ավերակները, վորոնք վկայում են հին Արևելքի ճարտարապետության ու կառուցողական տեխնիկայի բարձր զարգացման աստիճանը, մեզ հասել են չափազանց հարուստ իրեղեն հուշարձաններ, վորոնք ներկայացնում են հին Արևելքի հասարակության ներքին կենցաղը։ Հին Յեգիպտոսը թողել է մեզ մեհենական պաշտամունքի ու թաղման ծեսերի մեծաքանակ իրեր։ Յեգիպտական հուշակավոր դամբանները պարունակում են այն ամենն, ինչ վոր այդտեղ թաղվածներն ոգտագործում եյին իրենց կենդանության ժամանակ — կահկարասի, հագուստ, գործիքներ, զենքեր, գրենային պատկանելիքներ և նույն իսկ դրավոր հուշարձաններ (պապիրուսներ)։ Բաբելոստանի, Իրանի և ընդհանրապես Առաջավոր Ասիայի ավերակներում պահպանված շենքերի և մանավանդ հին Յեգիպտոսի դամբանների պատերին գտնում ենք բարձրաքանդակ, մոզայիկ նաև գունաներկ նկարներ, վորոնք պատկերացնում են տեղական կենցաղային տեսարաններ ու սովորութիւններ։ Յեգիպտական նկարներում նույն իսկ արտացոլում է նրա սոցիալ-տնտեսական կյանքը, այն է՝ դուրդացիական յերկրագործական զանազան աշխատանքներ, արհեստների զանազան ճյուղեր, արհեստավորների աշխատանքային գործողութիւններ, առևտրական փոխանակութիւն, հարկահավաքութիւն, վորսորդական ու ռազմական տեսարաններ և այլն։

Ս.Ուաշափոր Ասիայի պատմագրության զարգացումը

Այն հարուստ նյութը հին Արևելքի պատմության վերաբերմամբ, վոր կուտակվել էր 19-րդ դարի յերկրորդ կեսին հնագիտական պեղումների ու հետախուզական արշավանքների հետևանքով, մեծ դարկ տվեց արևելագիտության զարգացմանը։ Արևմտյան Յեվրոպայում բուրժուական պատմագիտությունը մեծ թափով սկսեց ուսումնասիրել այդ հարուստ նյութերն ու նրանց հիման վրա շարահյուսել փաստերով ճշիւ ու մեծահաստոր, մանրակրկիտ բովանդակությամբ պատմություն հին Արևելքի մասին։ Այս պատմագետների մեջ աչքի յեն ընկնում գերմանացի Եդ. Մայերն ու Ֆրանսիացի Հ. Մասպերոն, վորոնք իրենց պատմական աշխատություններում տալիս են նաև հին Արևելքի պատմության զարգացման թիորհտիկ լուսաբանությունը։ Այդ կողմից նշանավոր է Եդ. Մայերի կոնցեպցիան, վոր կանգնած է այսպես կոչված ցիկլիկ թեորիայի վրա։ Ցիկլիկ թեորիան— պատմական շրջապտույտների տեսությունն է Ըստ Եդ. Մայերի՝ պատմական զարգացումը մի շրջագիծ է, վորտեղ պատմական եպոխաների դինամիկան, շարժումը սահմանափակված է. հնագույն քաղաքակրթությունների հասարակությունը, հասնելով զարգացման վորոշ աստիճանին, հետ է դառնում իր անցած նախկին ետապները։ Որինակ՝ գոյանում է «անտիկ» հասարակություն իր տոհմային ձևում, այնուհետև նա անցնում է ֆեոդալական շրջան և ապա մտնում կապիտալիստական շրջան և վերջապես ներքուստ հյուծվելով, քայքայվում, կործանվում է, վերջացնելով իր զարգացման մի ցիկլը, շրջագիծը, վորպեսզի յեվրոպական ցիկլում՝ շրջագծում նորից սկսի իր շրջապտույտը, այն է՝ հասարակությունը վերստին սկսում է անցնել տոհմային շրջանը, ֆեոդալական, կապիտալիստական և այլն։

Եդ. Մայերն անտիկ աշխարհի հասարակության կործանումը բացատրում է կուլտուրական այլասերման որինպայմանական պրոցեսով. ներքին քայքայիչ հեղաշրջման փոխարեն նա ճանաչում է միայն քաղաքակրթության ներքին այլասերումը։

Անտիկ աշխարհի սուղիալ-տնտեսական զարգացման պատմութեան վերաբերյալ ուսումնասիրութեան ներուժը, Մայիսին իր պատմական կոնցեսսիան մոզեռնացում է, արդիականացում է ձգտում է ապացուցել, Վոր անտիկ աշխարհի տնտեսութեան զարգացումը միանգամայն հոմանիշ է արդի կապիտալիստական տնտեսութեանը և Վոր ստրկութեան դերն իր աշխատանքի ձևով վոլթե տիրապետող, այլ մրցողական նշանակութեան է ունեցել ինչպես ներկա կապիտալիզմի պայմաններում: Այստեղ էլ, Մայիսը ակնհայտնի պաշտպանում է կապիտալիզմի հնագույն գոյութեան ու մշտնջենականութեան դադափարը: Նույն տեսակետով է նա մոտենում նաև հին Արևելքի պատմութեանը, Վորտեղ կապիտալիզմի մշտնջենականութեանը նա կապում է Արևելքի մշտնջենական հետադարձութեան ու անփոփոխութեան կոնցեսսիայի հետ: Նրա կարծիքով Արևելքում տնտեսական հարաբերութեան ներքին միտում է ինքն իրենց երկուսից հեռու դուրս ժամանակներից մինչև մեր որերը: Այդ անշարժութեան ու անփոփոխութեան պատճառներն ըստ էլ. Մայիսի կայանում են նրանում, Վոր պատմական ասպարիզում յերևացող յուրաքանչյուր նոր ժողովուրդը ստիպված է հարմարվել իրենից առաջ ստեղծված պայմաններին, Վորովհետև իր զարգացման մեջ ինքը սահմանափակված է «կուլտուրական շրջանների» սահմաններով:

Սա ինքնին ռեակցիոն մի տեսութեան է, Վորով ժխտվում է միասնական պրոգրեսիվ պատմական զարգացման գաղափարը: Ել. Մայիսը և նրա հետևորդներն իրենց ցիկլիզմի թեորիայով լայն դունք բացին ֆաշիզմի գաղափարախոսութեան ու քաղաքականութեան առաջ, Վորով այսոր համակվել է իր որհասական որերն ապրող բուրժուազիան, տեսնելով իր դեմ ծառացող պրոլետարիատի հաղթական ընթացքը: Բուրժուազիան չի ուզում ճանաչել պատմական պրոգրեսը և հետև յե վանում իրենից այդ տեսութեանը: Յեթե նա ընդունի անդադար պրոգրեսի սկզբունքը՝ դա նշանակում է ընդունել նաև բուրժուական հասարակութեան վերջավորութեանը, կապիտալիզմի վերացումը, մի սարսափելի հեռանկար, Վոր դրդում է բուրժուազիային թշնամաքով լցվել դեպի մարքսիստական պատմագիտութեանը և նրա առաջատար գործունի՝ պրոլետարիատի դեմ: Ուստի զարմանալի

չէ, վոր արդի բուրժուական պատմագրությունն ամբողջովին տոգորվել և ռեակցիոն ու հակապրոլետարական սկզբունքներով:

Այդ տեսակետից խիստ բնորոշ և եմփզրացիայուն գտնվող ռուս պրոֆ. Մ. Բոստովցեւը մանավանդ իր վերջին անգլիերէն խոշոր աշխատութեամբ, վոր կրում և «Հետմեյական կայսրութեան սոցիալ-տնտեսական պատմութեան» խորագիրը: Առաջ բերենք այդ աշխատութեանից մի պարբերութեան, վոր ցայտուն կերպով դրսեւորում և ցիկլիզմի թեորիայով տարված մի գիտնականի ռեակցիոն պատմական կոնցեպցիան: «Հին աշխարհի եվոլյուցիան մեզ մի դաս և ու նախադրուշացում: Մեր քաղաքակրթութեանը չի պահպանվի, յետեւ նա դառնա սոսկ մի դասակարգի և վնջ թե մասսայական քաղաքակրթութեան: Արեւելյան քաղաքակրթութեանն ավելի կայուն ու մշտաւե ևր, քան թե հուն-հռոմեականը, գլխավորապէս այն պատճառով, վոր նա իմնված լինելով կրօնի վրա, ավելի մոտ ևր մասսաներին: Միւրիշ դասն այն և, վոր համահարթման (нивелирование) բռնի միջոցները յերեւե չկին նպաստում մասսաների բարձրացման: Նրանք վոչնչացնում էին ստորին դասակարգերը և այդ ետեւանքով արագանում ևր բարբարոսացման պրոցեսը»:

Եդ. Մայերից առաջ Արեւելքի անշարժութեան մասին արտայայտվել էին այնպիսի խոշոր արեւելագետներ, ինչպէս Գ. Մասպերոն և Ա. Երմանը: Սրանք պաշտպանում էին այն թեորիան, որ հին Արեւելքի հասարակութեանը մեկուսացած ևր այլ ժողովուրդներին ու հետնագույն դարաշրջանների պատմական դարացումից, վոր Յեզեպտոսի, Ասորեստանի, Բաբելոստանի և արեւելյան այլ յերկրների պատմութեանը միանգամայն ինքնուրույն և ինքնաբերական և չի ունեցել ուրիշ որինակ կամ նախատիպ ամբողջ համաշխարհային պատմութեան մեջ:

Այդ ցիկլիզմի տեսաբանութեան հիման վրա Գերմանիայում ի շարք ահանաւոր արեւելագետներ, ինչպէս Գ. Վինկլեր, Պ. Էնսեն, Յ. Հոմմել և այլք, ստեղծել էին այսպիս կոչված «համաբաբելոսականութեան» (պանբաբելոնիզմ) թեորիան: Այդ տեսութեան համաձայն՝ ամբողջ համաշխարհային կուլտուրան ծանկ ու դարդացել Բաբելոնի կուլտուրայից: «Համաբաբելոսականութեանը» պաշտպանում ևր այն կարծիքը, վոր Բաբելոնի կուլ-

տուրան առաջացել եր հնագույն ժամանակները Սուսմերում և ապա հետագայում կանգ ե առնում իր պարզացման մեջ: Սուսմերներից այդ կուլտուրան յուրացնում են բաբելական սեմիտները, վորոնք, այդ արդեն պատրաստի կուլտուրան, իրենց կողմից այլ ևս չեն զարգացնում: Բաբելական սեմիտների պատմական ծառայությունն իբր թե կայանում ե նրանում, վոր նրանք, սուսմերական կուլտուրան դարձնելով բաբելական, տարածում են այն ժամանակվա ամբողջ աշխարհում վորպես սուսմերականից բղխած, վորից կախումն ունեն մյուս բոլոր կուլտուրաները:

Պանբաբելոնիզմը, կամ համաբաբելականությունը, ծագել ե անշուշտ, այսպես կոչված «պանգերմանիզմ» (համագերմանականության) գաղափարների ազդեցության ներքո, յերբ Գերմանիան, տակավին համաշխարհային պատերազմից առաջ, տարվե եր իմպերիալիստական ակտիվ քաղաքականությամբ և ծրագրու եր վոչ միայն գործոն դեր խաղալ Յեվրոպայում, այլ և Առաջավոր Ասիան դարձնել իր գաղութային եքսպանսիայի կենտրոն համաբաբելականությունը մի հակադիտական տեսություն ե Այստեղ արծարծվում ե պատմությանն անհարիր մի կոնցեպցիա վոր իբր թե սուսմերական կուլտուրան դոյացել ե պատրաստ, ձևով և այնուհետե չի շարունակել զարգանալ: Իսկ սուսմերական այդ կուլտուրայի անփոփոխ յուրացումը Բաբելական սեմիտներ կողմից բացատրվում ե սոսկ մեխանիստորեն, առանց հաշվի առնելու այն պատմական պայմանները, վորոնք այս կամ այն կերպ պատել են յերկու հարեան կուլտուրաների փոխադարձ հարաբերությունների և ազդեցությունների զարգացմանը: Բացի այդ համաբաբելականության թեորիայի հիմնադիրներն ու պաշտպանները վորոշուորք եյին տալիս նաև իմպերիալիստական Գիլմանիայում հրահրվող հակասեմիտականությանը, վոր իբր թե բաբելոնյան սեմիտները վոչինչ ինքնուրույն ու սեփական չլստեղծագործել, այլ միայն կուրորեն յուրացրել են սուսմերներ կուլտուրան, վորոնք իբր թե արիական ցեղ եյին հանդիսանում:

Չնայած այդ թեորետիկական ու մեթոդաբանական տեսակետների մեղ համար անընդունլի բովանդակությանը, այնուամենայնիվ պետք ե խոստովանել, վոր Արևմտյան Յեվրոպայի արվելագետ պատմաբանները, ինչպես Մասպերոն ու Նդ. Մայեր

տվել են հին Արևելքի պատմության վերաբերյալ ամբարված տվյալների ու հարուստ փաստերի ամբողջական ու ամփոփ շարա-
հյուսություն, գրված կենդանի ու պատկերավոր վոճով: Բացի վերո-
հիշյալներից, հայտնի յեն անգլիական ապրագեոս Կինգի «Բարեկոնի
պատմությունը» և ամերիկական յեգիպտագետ Բրեստերի յե-
ռահատոր «Յեգիպտոսի պատմությունը», վորոնք ուշագրավ են
իրենց ճոխ փաստական նյութերով:

Ռուսաստանում Արևելագիտությանը մասնակից յեղան իրենց
լուրջ աշխատություններով Ո. Լեմմը, Վ. Գոլենիշչևը և մանա-
վանդ Բ. Տուրայևը, վորին պատկանում են արժեքավոր ու փաս-
տերով հարուստ պատմագիտական յերկեր՝ «История древнего
Востока» (յերկու հատոր) և «Классический Восток»: Սակայն
իրենց տեսաբանությամբ վերջինները կանգնած են յեվրոպական
բուրժուական պատմագիտության հիմքերի վրա:

Խորհրդային Ռուսաստանում նոր-նոր ե սկսվում հին Արե-
վելքի պատմության ուսումնասիրությունը մարքսիստական մե-
թոդով գիտով, վորով, ի հարկ ե, միանգամայն այլ, բուրժուա-
կան պատմագիտությանը հակադիր տեսակետներ են հիմնավոր-
վում: Խորհրդային Ռուսաստանում առաջացած յերիտասարդ գիտ-
նականներին, վորոնք զբաղվում են հին Արևելքի պատմությամբ,
գլխավորում ե ակադեմիկոս Վ. Ստրուվեն, վորն իր մի շարք աշխա-
տություններում արծարծում ե հին Արևելքի սոցիալ-տնտեսական
ֆորմացիաների հարցը և ուսումնասիրում ե հին Արևելքի հա-
սարակությունների զարգացման հիմնական ուղիները մարքս-
լենինյան պատմահայեցողությամբ:

VII

Ժամանակագրություն

Հին Արևելքի պատմության ժամանակագրական սահմաննե-
րը վորոշելու հարցը տեղիք ե տվել տարբեր ու հակասական
կարծիքների: Չմտնելով այդ կարծիքների քննության մեջ,
կարելի յե այդ ժամանակագրությունը մոտավորապես դեղ
այսպես: Հին Արևելքի հասարակությունների մեծ մասի պատմու-
թյան սկիզբը կոչած ե այնպիսի հնության խորքերում, վոր

առաջժմ հնարավոր չէ նրանց տարբերվելը վորոշել նույնիսկ մոտավոր կերպով: Բացի այդ՝ հին Արևելքի ժողովուրդների պատմության սկիզբը յուրաքանչյուրի համար առանձին վերցրած միաժամանակ չի սկսվել: Ամենահինն ըստ ժամանակագրության պետք և համարել Բաբելոնի ու Յեզիպտոսի պատմությունները:

Այլ բան և հին Արևելքի պատմության ժամանակագրության վերջնական սահմանը: Այն սահմանագիծը, վորտեղ հնարավոր և նկատելի հին Արևելքի հասարակությունների պատմության վախճանը և պատմական մի նոր դարաշրջանի սկզբնավորումը՝ այդ Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներն են: Այդ նվաճումների հետևանքով հին Արևելքում մուտք գործեց հելլենական կուլտուրան, վորն Արևելքի տեղական կուլտուրան դարձրեց հելլենական քաղաքակրթության հետագա զարգացման ասպարեզ: Արևելյան ու հելլենական կուլտուրաների խաչաձևումով և նույնիսկ համաձուլումով՝ հին Արևելքում առաջացավ մի նոր դարաշրջան, վոր հայտնի յն պատմության մեջ հելլենիստական կուլտուրա կամ հելլենիստական ժամանակաշրջան հորջորջումով: Այդ առումով հին Արևելքի պատմության ժամանակագրական վախճանը կարելի յն համարել 320 թվականը՝ նախքան մեր թվարկությունը, յեթե ի նկատի ունենանք, վոր Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներն ու թագավորությունը տևեց 336—323 թ. թ.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Тураев, Б. А.—История древнего Востока, т. I, стр. 1—58.
2. История древнего мира, т. I, Древний Восток, под ред. Ковалева. 1937 г. стр. 20—48.
3. В. Струве.—История древнего Востока. 1934, Москва, стр. 15—28.

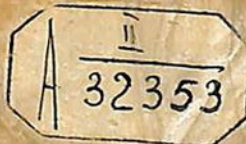
ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0465538

1104)
ԳԻՆԸ 80 Կ.

450

Проект 12.10.1

Проф. Х. Самвелян

ИСТОРИЯ ДРЕВН. ВОСТОКА

Выпуск II

Заочный отдел Педагогического Института
Арм. ССР, Ереван, 1938